

СИСТЕМНІ МАРКЕРИ КОМПАРАТИВНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗІСТАВЛЕННЯ (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов)

Стаття присвячена зіставному вивченню системних маркерів компаративної фразеології — універсальності та когнітивності — на матеріалі близькоспоріднених і віддаленоспоріднених мов. Ці системні маркери визначає порівняння, яке, як операція мислення у свідомості людини і трансцендентальний інструмент при пізнанні нею об'єктивного світу, є (1) універсальним та (2) когнітивним.

Ключові слова: компаративна фразеологія, образ-еталон, універсальність, когнітивність, лінгвокультурологія.

Компаративну фразеологію (фразеологічну систему усталених порівнянь), яка є універсальним семіотичним і семантичним феноменом, формують компаративні фразеологічні одиниці (КФО), різнобічний лінгвістичний аналіз яких проведено в численних розвідках¹. Однак, незважаючи на значну увагу лінгвістів до проблем вивчення КФО, ці одиниці досліджені недостатньою мірою².

Лінгвальна природа КФО як універсальної системи фразеологічних одиниць (ФО) будь-якої мови розкривається на тлі їх онтологічної квінтесенції — відображення глибинних зв'язків між мовою і культурою певного мовного етносу. Така унікальність семантики компаративних ФО пов'язана з порівнянням. Саме порівняння визначає основоположні принципи компаративної фразеології: антропоцентричність та аксіологічність.

Безперечними аргументами, які дозволяють твердити про базовість цих принципів, є, по-перше, положення про те, що порівняння іманентне виключно людині і лише вона може бути адресантом та адресатом порівняння, отже, воно є антропоцентричним. По-друге, антропоцентричність порівняння зумовлює його аксіологічність, бо антропоцентрична категорія не може не бути оцінною, і навпаки, за

¹ *Алефиренко Н. Ф.* Структурно-семантический анализ компаративных фразеологизмов современного украинского языка : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1978.— 24 с.; *Добролюбова Г. М.* Идеография и генезис польских антропогностических порівнянь : Дис. ... канд. филол. наук.— Житомир, 1997.— 191 с.; *Лебедева Л. А.* Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеографии.— Краснодар, 1999.— 192 с.; *Огольцев В. М.* Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии.— Ленинград, 1978.— 159 с.; *Fink Ž.* Hrvatsko-slavenski rječnik poradbenih frazema.— Zagreb, 2006.— 440 s.; *Walter H.* Wörterbuch deutscher sprichwörtlicher und phraseologischer Vergleiche.— Hamburg, 2008.— Т. 1.— 332 s.

² Щодо системного опису компаративної фразеології в сучасному мовознавстві на матеріалі слов'янських і германських мов див.: *Мізин К. І.* Компаративна фразеологія : Монографія.— Кременчук, 2007.— 168 с.

своєю природою оцінка антропоцентрична³. Тому порівняння вважається основною операцією аксіологічного пізнання, що визначає його як функціональну основу формування ціннісних концептів і ціннісних суджень⁴.

Таким чином, у КФО простежується симетричний симбіоз двох функціональних процесів мовних одиниць — номінації та кваліфікації. В обох названих процесах априорі присутня оцінка, тому перехрещення і когнітивної, і аксіологічної семантики в межах усталених порівнянь створює унікальний прецедент (своєрідну когнітивну матрицю), покликаний сприяти вивченню людини в мові, що відзначається нині неабиякою актуальністю і є сферою антропоцентричної парадигми лінгвістики⁵.

Названі принципи компаративної фразеології формуються на тлі її системних маркерів — універсальності та когнітивності, аналіз яких на основі зіставлення близькоспоріднених і віддаленоспоріднених мов становить наукову новизну нашого дослідження. Саме зіставний аспект вивчення КФО, образи-еталони яких є унікальним згустком лінгвокультурної інформації певного етносу, сприяє розкодуванню такої інформації та виявленню специфічних етнокультурних і ментальних рис цього етносу⁶. Так, аналізуючи системні маркери КФО на фактичному матеріалі споріднених германських (англійської та німецької) та слов'янських (української і російської) мов при віддаленій спорідненості цих мовних пар поміж собою, ми верифікуємо тезу М. Ф. Алефіренка, що при фразеологічній семантизації⁷ навіть у фразеологіях «генетично споріднених мов фіксуються різні соціокультурні стереотипи»⁸.

Концепція універсальності та когнітивності як системних маркерів компаративної фразеології ґрунтується на кількох положеннях.

1. Порівняння як операція мислення у свідомості людини є універсальним. Універсальність порівняння визначає досить широке представлення КФО в різних мовах. Однак нами акцентується не стільки частотно-кількісний параметр універсальності систем усталених порівнянь, скільки якісно-оцінний, бо в корпусах КФО аналізованих мов можна виокремити універсальні, фреквентивні, специфічні та унікальні одиниці, тобто універсальність компаративної фразеології ми тлумачимо більшою мірою як кваліфікативний параметр семантики КФО.

2. Порівняння — когнітивне, оскільки воно є трансцендентальним інструментом при пізнанні людиною об'єктивного світу. Когнітивна функція є однією з найважливіших для порівняння⁹. Вважається навіть, що сам процес мислення

³ Див. про це: Приходько А. И. Семантика и прагматика оценки в современном английском языке. — Запорожье, 2004. — С. 24.

⁴ Чекулай И. В. Функционально-деятельностный подход к изучению принципов оценочной категоризации в современном английском языке. — Белгород, 2006. — С. 127.

⁵ У фразеології антропоцентрична парадигма постає настільки широко, що М. Ф. Алефіренко називає її над- або суперпарадигмою, під «дахом» якої різноманітні концепції переростали в самостійні фразеологічні парадигми: когнітивну фразеологію, фразеологічну лінгвокультурологію, комунікативну фразеологію, порівняльно-когнітивну фразеологію та ін. (Алефіренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм. — М., 2008. — С. 28).

⁶ Там же. — С. 172–173.

⁷ Фразеологічна семантизація — це закріплення за ФО певного значення в результаті інтерпретації предметного смислу.

⁸ Алефіренко Н. Ф. Знач. праця. — С. 152–153.

⁹ Див., напр.: Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеологии : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Краснодар, 1999. — С. 11; М'яснян-

є порівнюванням¹⁰. Тому порівняння бере безпосередню участь у формуванні свідомості, а отже і ментальності як окремого носія мови, так і народу в цілому. Це дозволяє висунути тезу, що порівняння є способом пізнання світу і закріплення результатів цього пізнання в культурі.

Принагідно зауважимо, що термін «когнітивність» як системний маркер компаративної фразеології є похідним від терміна «когнітивний», мотивуючим джерелом якого є інший термін — «когніція»¹¹. Тобто «когнітивний» — це «пізнавальний», але мова йде насамперед про пізнання повсякденне, безпосереднє, таке, що важливе для взаємодії людини зі світом звичайного її життя. При цьому «когнітивність» тлумачиться нами в дусі Ст. Ріда, М. Шварц та ін.: це не лише отримання знань, але і їх використання (різного роду маніпуляції зі знаннями).

Спираючись на викладені вище положення, проаналізуємо детальніше системні маркери компаративної фразеології.

І. Універсальність.

Дослідження мовних універсалій сприяє виявленню універсальних підвалин людського мислення та дозволяє віднайти унікальні одиниці певної мови, які є маркерами етносвідомості народу. Універсальність компаративної фразеології визначає порівняння як формо- та сенсогенеруючий базис КФО, оскільки онтологічно порівняння є універсальним (трансцендентним) явищем. Воно усвідомлюється людиною незалежно від її існування в певному мовному соціумі.

Принциповим для нашого дослідження є положення, що компаративна фразеологія як універсальний семіотичний і семантичний феномен є окремою фразеологічною системою будь-якої мови¹². Підтвердженням універсальності компаративної фразеології є той факт, що в межах КФО простежується симбіоз лінгвальних і екстралінгвальних універсальних чинників, які акумулюються головним чином образами-еталонами. Таким чином, визначення причин вибору носіями мови тих чи інших образів-еталонів порівняння сприяє пізнанню спільного й особливого в їхньому світосприйнятті та світорозумінні.

На тлі універсальності компаративної фразеології в цілому можна виокремити нечисленні універсальні КФО, ізоморфність плану змісту та вираження яких у різних мовах свідчить про універсальність семантичного підґрунтя світу. Пошук універсальних КФО передбачає виявлення лакунарних або «лінгвокультурологічних» (Л. К. Байрамова) одиниць, які утворюються внаслідок відмінностей у мовах і мовних картинах світу лінгвосоціумів¹³.

Крім полярних унікальних і універсальних КФО, існують перехідні кваліфікації — фреквентивні та специфічні одиниці. Розглянемо, відповідно до нашої класифікації, деякі приклади¹⁴.

кіна Л. І. Порівняння в ідіостилі М. О. Шолохова: функціонально-семантичний і прагматичний аспекти : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2002.— С. 8.

¹⁰ Див. детальний аналіз: *Жаркова У. А.* Синтаксис сравнения. Логико-лингвистический подход : Дис. ... канд. филол. наук.— Пермь, 2004.— С. 11–12.

¹¹ Див. про це: *Кубрякова Е. С.* О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. «Лингвистика и межкультурная коммуникация».— Воронеж, 2001.— Вып. 1.— С. 8.

¹² *Мізін К. І.* Знач. праця.— С. 112–119.

¹³ Лакунарні КФО відображають відмінності у способі життя, звичаях, історії, культурі, ментальності носіїв певної мови, а в опозиції «унікалії — універсалії» вони є компонентами унікалії і в той же час невід'ємно пов'язані з універсаліями, що дає підставу говорити про унікалії в універсаліях. Див. про це: *Байрамова Л. К.* Лакунарные фразеологизмы и универсальные концепты // Слово. Фраза. Текст : Сб. науч. статей к 60-летию проф. М. А. Алексенко.— М., 2002.— С. 42.

¹⁴ Тут і далі приклади подано за: *Кунин А. В.* Англо-русский фразеологический словарь.— М., 1984.— 944 с.; *Мізін К. І.* Німецько-український фразеологічний словник (уста-

1. Універсальні КФО: англ. *as hungry as a wolf* (досл.: голодний, наче вовк) — «голодний як вовк», (*as*) *old as Methuselah* (досл.: старий, наче Мафусаїл) — «дуже старий»; нім. *Hunger haben wie ein Wolf* (досл.: бути голодним, наче вовк) — «голодний як вовк», *alt wie Methusalem* (досл.: старий, наче Мафусаїл) — «дуже старий»; укр. *голодний як вовк* — «дуже голодний», *старий як Мафусаїл* — «дуже старий»; рос. *голоден (голодный) как волк* — «про дуже голодну людину»; *стар как Мафусаил* — «про неправдоподібно довговічного та дуже досвідченого чоловіка».

Як бачимо, навіть поверхове ознайомлення зі структурою та семантикою універсальних КФО виявляє їхні лінгвоспецифічні смислові нюанси в різних мовах, що продемонстрували наведені вище приклади: значення російської КФО *стар как Мафусаил* зазнало з часом генералізації, індукуючи семантику не лише довгого віку людини, а й досвіду.

Такі випадки дозволяють висунути тезу про те, що при фразеологізації та функціонуванні універсальних КФО наявний специфічний процес, унаслідок якого ці одиниці можуть набувати різних етнокультурних відтінків. Одним із прикладів є українська КФО *біла як молоко* та її англійський, німецький і російський (повні / часткові) еквіваленти: російське порівняння *белый как молоко* може позначати як колір різних об'єктів, так і матово-білу шкіру, в українському *біла як молоко* — лише білолицю, незасмаглу жінку, тобто неповною мірою виражає друге значення російської одиниці, а німецька КФО *weiss wie Milch* (досл.: білий, наче молоко) передає семантику винятково кольору (обмежуючись при цьому головним чином позначенням кольору скла; існує навіть термін *Milchglas*), отже, збігається з першим значенням російського порівняння; в англійській мові КФО (*as*) *white as milk* (досл.: білий, наче молоко) може передавати семантику кольору як різних об'єктів, так і білої, незасмаглої шкіри. Таким чином, маємо майже повний збіг значення цих КФО у віддаленоспоріднених англійській і російській мовах.

Детальний аналіз словникових статей виявив, що, наприклад, В. М. Мокієнко¹⁵ подає три значення російської КФО (*белый*) *как молоко* — «1. Про біле полотно, кольори тощо. 2. Про густий, білий туман, що стелиться. 3. Про чію-небудь матово-білу шкіру». Акцент при цьому падає на колір туману (КФО-синонім: *туман как молоко*) та шкіри (КФО-синоніми: *кожа в кого*) *как молоко*; *бледный (белый) как молоко*). Натомість Л. О. Лебедева¹⁶ зводить семантику аналізованої КФО до позначення кольору туману: (*белый, густой*) *как молоко* — «зазвичай про туман». В українській мові образ-еталон *молоко* колірною номінує не лише білолицю, незасмаглу жінку, а й сиву людину: *побілів як молоко* — «посивів»; *сивий як молоко* — «про зовсім сиву людину». В інших випадках семантика основи порівняння *білий* при фразеологізації зникає, напр.: *зуби білі як молоко* — «про людину із здоровими зубами».

Отже, без заглиблення в семантику наведених вище КФО, їх можна визначити як типові приклади фразеологічної інтерференції. Попередити таку інтерференцію мають лінгводидактика та лексикографія (фразеографія), оскільки тлумачні та фразеологічні словники, повнота укладання статей яких є ще однією з

лені порівняння).— Вінниця, 2005.— 302 с.; Мокієнко В. М. Словарь сравнений русского языка.— СПб., 2003.— 604 с.; Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь.— Х., 1993.— 176 с.; Walter H. Op. cit.— 332 S.

¹⁵ Мокієнко В. М. Зазнач. праця.— С. 254.

¹⁶ Лебедева Л. А. Устойчивые сравнения русского языка.— Краснодар, 2003.— С. 257.

досі нерозв'язаних проблем сучасного мовознавства, зокрема теорії фразеографії, значно відстають від дискурсивного мислення сучасного мовця.

2. Фреквентивні КФО: нім. *weiss wie die Wand* (досл.: білий, наче стіна) — «дуже блідий», *rot wie ein Krebs* — «червоний як рак»; англ. *white as a sheet* (досл.: білий, наче полотно) — «смертельно блідий», *as red as a lobster* (досл.: червоний, наче омар) — «1) червоний, криваво-червоний; 2) червоний як рак (від зняковіння і под.)»; укр. *білий як стіна* — «дуже блідий», *червоний як рак* — «дуже засоромлений»; рос. *белый как стена* — «про смертельно бліду (від приступу хвороби, страху, неочікуваної неприємності тощо) людину», *красный как рак* — «про дуже червоне (від зняковіння, сорому, злості тощо) обличчя людини». Наведені вище приклади засвідчують параметри виокремлення фреквентивних КФО: універсальні риси, тобто формальну та семантичну ізоморфність, повинна виявляти переважна більшість (у нашому випадку три з чотирьох) компаративних ФО в зіставлюваних мовах. Зміна образів-еталонів *стіна* → *a sheet* (полотно) та *рак* → *a lobster* (омар) порушують і формальну, і семантичну ізоморфність, вносячи додаткові смислові нюанси.

3. Специфічні КФО: англ. *(as) red as a cherry* (або *rose*) — «рум'яний, як кров з молоком», *look like a death's head* (досл.: хто-небудь має вигляд, наче голова смерті) — «у кого-небудь дуже страшний вигляд»; нім. *jemand sieht aus wie eine Pfingstrose* (досл.: у кого-небудь вигляд, наче у півонії) — «хто-небудь як маків цвіт», *häßlich wie der Teufel* (досл.: страшн(-ий / -а), наче чорт) — «надзвичайно страшна»; укр. *гарна наче рожка* — «про дуже вродливу дівчину», *красива як відьма з Лисої гори* — «про потворну жінку»; рос. *как картинка писаная* — «про дуже гарну, акуратну, святково вдягнену людину (зазвичай про дитину та жінку)», *страшен как смертный грех* — «про дуже негарну, бридку, потворну за зовнішністю людину (чоловіка чи жінку)».

Як бачимо, при передаванні подібної семантики навіть споріднені лінгвокультури еталонізують різні образи об'єктивної дійсності, які є значущими в ціннісній ієрархії концептуальної картини світу мовного етносу.

4. Унікальні КФО: англ. *as happy as a possum up a gum-tree* (досл.: такий щасливий, наче опосум, який знаходиться вище евкаліпта) — «безмежно щасливий; на сьомому небі», *(as) slow as a molasses in winter* (досл.: повільний, наче меляса¹⁷ взимку) — «дуже повільний»; нім. *da ist alles drin wie in einer Frikadelle* (досл.: всередині тут є все, наче у фрикадельці) — «від цієї справи слід ще багато чого чекати», *maulen wie ein gereizter Gartenzwerg* (досл.: невдоволений, наче роздратований садовий гном) — «дуже роздратований»; укр. *збирається як свекор пелюшки прати* — «хто-небудь зовсім не має бажання робити що-небудь»; *як із москаля козак* — «нікудишній, ніякий»; рос. *попасть как кур во щи* — «про людину, яка неочікувано потрапила в біду, раптово опинилася (внаслідок власної вини) в небезпечній, безвихідній, неприємній (часто смішній і безглузкій) ситуації», *зеленые как крыжовины* — «про яскраво-зелені очі людини».

Визначення унікальних КФО є досить проблематичним з огляду на два моменти. По-перше, унікальність того чи іншого усталеного порівняння повинна передбачати, на наш погляд, і унікальність семантики. Однак що ж таке унікальність семантики? Чи може бути семантика унікальною в принципі? Звичайно, ні, оскільки за допомогою семної комбінаторики можна передати будь-яке значення, тому переважна більшість перекладознавців заперечує існування феномену неперекладності. Якщо ж унікальність семантики КФО полягає лише у вираженні унікальних понять, то в цьому випадку унікальними

¹⁷ Меляса — темна патока, що є відходом при виробництві цукру.

можна вважати численні компаративні ФО, образи-еталони яких виражають реалії, як артефакти, так і ментефакти тієї чи іншої лінгвоспільноти (напр.: *as happy as a possum up a gum-tree* або *taulen wie ein gereizter Gartenzwerg*). По-друге, Г. А. Багаутдінова при визначенні унікальних образів ФО покликається на дефініцію Л. К. Байрамової¹⁸, що «лінгвістична унікалія — це ознака, властивість, внутрішньосистемна мовна кореляція, закономірність тощо, які мають параметр обмежувальності, одиничності, винятковості та специфічності». Тому при зіставному дослідженні антропоцентричних ФО дослідниця зупинилася, відбираючи свій фактичний матеріал, на параметрах обмежувальності та одиничності. Наявність одного з цих параметрів в образі ФО, на думку Г. А. Багаутдінової, є достатньою підставою, щоб вважати її унікальною. Відтак, якщо той чи інший образ фіксується лише в одній із зіставляваних мов, то ФО, образно-мотиваційна база якої представлена цим образом, слід вважати унікальною¹⁹.

Однак це не означає, що будь-яка КФО, яка вирізняється в певній мові на тлі фреквентивних одиниць, автоматично вважається унікальною, наприклад, англійську КФО *white as a sheet* не можна визначити як унікальну на тлі фреквентивних нім. *weiss wie die Wand*, укр. *білий як стіна* та рос. *белый как стена*, оскільки в українській і російській мовах наявні *білий як полотно* — «дуже блідий» та *белый (бледный) как полотно* — «про дуже бліду (від приступу хвороби, страху, неочікуваної неприємності) людину».

Проте концепт «блідість» може оформлятися і за допомогою КФО укр. *білий як глина* — «про зблідлу людину» та рос. *белый (бледный) как слоновая кость* — «1) про що-небудь дуже біле, матово-молочного кольору; 2) про дуже бліду людину». Якщо б для зіставного аналізу були залучені ці КФО, то їх можна було б вважати унікальними, бо образ-еталон *глина* для передавання блідого кольору шкіри людини вживаний лише в українському лінгвосоціумі, а образ-еталон *слоновая кость* — лише в російському.

Принагідно зауважимо, що дослідження мовних одиниць на основі опозиції «унікалії — універсалії» дозволяє заповнити лакуни при укладанні дво- чи багатомовних фразеологічних або ідеографічних словників. Це має значну практичну цінність, оскільки визначення чинників еквівалентності сприяє прогнозуванню наявності фразеологічних відповідників тієї чи іншої КФО, чому допомагає виявлення універсальних характеристик і специфічних особливостей фондів компаративних фразеологій зіставляваних мов. Крім цього, унікалії репрезентують увесь колорит лінгвокраїнознавчої інформації, що робить їх цінним лінгводидактичним матеріалом.

II. Когнітивність.

Когнітивні засади компаративної фразеології формує категорія порівняння (компаративності²⁰), яка може мінімум двічі долучатися до процесу сприйняття та переробки інформації, що надходить до мозку людини, супроводжуючи в такий спосіб інформацію про певний фрагмент об'єктивної дійсності від «входу» до «виходу». «Вхід», або початкова стадія опрацювання, інформації — це процес «розпізнавання патернів», який ґрунтовно описаний у когнітивній

¹⁸ Байрамова Л. К. Введение в контрастивную лингвистику. — Казань, 2004. — С. 71.

¹⁹ Багаутдінова Г. А. Человек во фразеологии: антропоцентрический аспект. — Казань, 2006. — С. 107.

²⁰ Термін «компаративність» уживається у статті паралельно з терміном «порівняння». Проте можна вбачати між ними й відмінності гіперо-гіпонімічного характеру (див. про це, напр.: Панкова И. М. Сравнение как смыслообразующая доминанта рекламного текста : Дис. ... канд. филол. наук. — Ставрополь, 2006. — С. 61).

психології²¹. Розпізнавання патернів відбувається за допомогою операції порівняння. На «виході» опрацьована інформація — своєрідний квант знання — «поглинається» ментальними структурами, якими можуть бути концепти та категорії. Якщо цей квант знання «поглинає» концепт із компаративною семантикою, то створюється унікальна когнітивно-компаративна рамка, яка може формувати образ-еталон КФО. Далі цей образ-еталон підлягає категоризації насамперед головними для людини буденними категоріями²², що тісно перетинаються і симбіозно взаємодіють у межах «сітки», яку «накладає» на них одна з базових категорій — категорія компаративності.

Існує думка, що згадана категорія становить стрижень усїєї мовленнєвої та розумової діяльності людини, бо «порівняння як вербалізований результат операційної діяльності з виявлення подібностей і відмінностей між об'єктами дійсності являє собою не що інше, як проекцію однієї з найважливіших когнітивних процедур у мовленнєво-розумовому комплексі носія природної мови»²³. Таким чином, порівняння як релятивна, або операційна, поняттєва категорія, лежить в основі схем організації таких структур представлення знань, як концепти²⁴. Тому когнітивний аспект дослідження КФО полягає не лише в розкритті гносеологічних підвалин при називанні мовцем об'єктивного світу за допомогою цих одиниць, а й в аналізі універсальних та ідіотнічних концептів²⁵, у формуванні й репрезентації яких беруть участь КФО.

Отже, ґрунтуючись на викладених вище положеннях, можна стверджувати, що когнітивна інформація КФО акумулюється в їхніх образах-еталонах²⁶. Пізнавальна функція іманентна образам-еталонам априорі, бо головним методом різних рівнів суспільної свідомості найчастіше є метод порівняння, пошук еталона²⁷. Еталонність, орієнтація суб'єкта на певні зразки, стереотипи — це той об'єднувальний початок, той спільний структурний принцип, який синтезує процеси сприйняття, пізнання та мовну картину світу²⁸.

Вивчення когнітивного аспекту формування КФО підтверджує тезу про те, що чим нижчий рівень абстрагованого мислення людини, тим більша ймовірність «підведення» об'єктів навколишнього світу під універсальні категорії: на неускладнених моносимілярних компаративних ФО можна простежувати схрещення мовних (власне КФО) з немовними (перцептивними) універсальними, в результаті чого постають універсальні (фреквентивні) КФО²⁹.

Однак навіть при спільному джерелі виникнення КФО (Біблія, твори художньої літератури тощо), не кажучи вже про випадки їх паралельного формування в

²¹ Див. про це: Солсо Р. Л. Когнитивная психология.— М., 2002.— С. 80–93.

²² Шафиков С. Г. Категории и концепты в лингвистике // Вопр. языкознания.— 2007.— № 2.— С. 4.

²³ Заруднева Е. А. Компаративные конструкции в лингвокогнитивном аспекте (на материале русского и английского языков) : Дис. ... канд. филол. наук.— Ставрополь, 2007.— С. 35.

²⁴ Демирова М. Сравнение как способ презентации специфики русской и болгарской картин (моделей) мира // Проблемы когнитивного и функционального описания русского и болгарского языков.— Шумен, 2003.— Ч. 2.— С. 240–250.

²⁵ Нам близьке визначення концепту як багатовимірного ментального утворення (С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, В. М. Манакін, А. М. Приходько, О. О. Селіванова, Г. Г. Слишкін та ін.). Концепту приписують якісно різні складники: поняттєвий, перцептивно-образний та ціннісний (С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, М. О. Красавський, А. М. Приходько). Інтегруючим базисом тандему *концепт* — КФО слід вважати перцептивно-образний складник, який за допомогою універсальних або ідіотнічних образів акумулює інформацію екстралінгвального характеру, зокрема лінгвокультурологічну.

²⁶ Мізін К. І. Компаративна фразеологія.— С. 40.

²⁷ Дубинин І. І., Гусякова Л. Г. Динамика обыденного сознания.— Минск, 1985.— С. 24.

²⁸ Арутюнова Н. Д. Аномалии и язык : К проблеме «языковой» картины мира // Вопр. языкознания.— 1987.— № 3.— С. 9.

²⁹ Мізін К. І. Знач. праця.— С. 51.

різних лінгвокультурах на основі ізоморфності об'єктивного світу, семантика таких універсальних одиниць зазнає, як правило, етнокультурних «корекцій». Наприклад, універсальною для компаративних ФО англ. *as white as snow* (досл.: білий, наче сніг) — «білий як сніг, білосніжний»; нім. *weiss wie Schnee* (досл.: білий, наче сніг) — «білий як сніг»; укр. *білий як сніг* — «1. Про світловолосу людину. 2. Про сиву людину»; рос. *белый как снег* — «1. Про що-небудь (одяг, тканини, меблі, солі і под.) сліпучо біле, дуже чисте. 2. Про дуже білі клуби диму, пари, туману і под. 3. Про білолицю, білошкіру, гарну дівчину. 4. Про дуже бліду (від страху, нервового шоку чи хвилювання) людину. 5. Про чие-небудь абсолютно сиве волосся» є семантика білого кольору, що має ще, як відомо, біблійні витoki. Концепт «білий колір» утворює концептуальне тло КФО всіх аналізованих мов (концептуальне тло — це один або кілька концептів, які актуалізуються в результаті «відсіювання» багатьох гіпер- і гіпоконцептів при фразеологізації того чи іншого усталеного порівняння; ім'я цього концепту (концептів) збігається, як правило, з назвою образу-еталона, хоча часто простежується тісний семантичний перетин концептуального тла з основою порівняння.— К. М.). Проте в англійській та німецькій мовах цей концепт індукує семантику білого кольору предметів, в українській мові — виключно семантику білого кольору волосся людини (світле волосся та сивину), а в російській мові концептуальне тло порівняння *белый как снег*, крім концепту «білий колір», утворюють концепти «білосніжний», «чистий», «дим», «пара», «туман», «красуня», «страх» та ін.

Як бачимо, безперечним є факт долучення до формування універсальних концептів компаративної фразеології. Проте і універсальні концепти мають етнокультурний валоративний складник³⁰, тому при функціонуванні універсальних (фреквентивних) КФО можуть виникати етнокультурні зрушення, які навіть «провокують» зміщення образів-еталонів у різних мовах, наприклад: (1) *очного яблука на зіницю* (англ. *guard (watch) smb., smth. like the apple of one's eye* (досл.: берегти, наче чие-небудь очне яблуко) — «берегти як зіницю ока» → нім. *etwas wie den eigenen Augapfel hüten* (досл.: берегти, наче власне очне яблуко) — «пильнувати як ока в лобі» → укр. *береже як зіницю ока* — «дбайливо, пильно оберігає» → рос. *беречь (хранить, оберегать, стеречь) кого, что как зеницу ока* — «про винятково турботливе, старанне, пильне збереження, оберігання кого-небудь, чого-небудь») або (2) *долоні на пучку* (англ. *to know smb., smth. like the palm of one's hand* (досл.: знати кого-небудь, що-небудь, як долоню чиеї-небудь руки) — «знати кого-небудь, що-небудь як свої п'ять пальців» → нім. *jemanden kennen wie den kleinen Finger* (досл.: кого-небудь знати, наче малого пальця (мізинця) — «кого-небудь дуже добре знати» → укр. *знає як свої п'ять пучок* — «дуже добре знає» → рос. *знать как свои пять пальцев* — «1. Про чие-небудь дуже хороше, надійне, до найменших деталей знання чого-небудь. 2. Про достеменно, всебічне та повне знання переваг і недоліків певної людини»).

Такі «збої» в концептуалізації світу різних народів нами досліджено на основі двох гіпотез певної преференції при номінації навколишньої дійсності різними мовними спільнотами — гіперо-гіпонімічної та об'єктно-акціональної³¹. За допомогою згаданих гіпотез можна виявити нові (когнітивні й етнопсихо-

³⁰ Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики.— Запоріжжя, 2008.— С. 61.

³¹ Мизин К. И. Этнокультурное влияние на языковую концептуализацию мира : верификация двух гипотез // Фразеология и когнитивистика.— Белгород, 2008.— Т. 1.— С. 168–172.

логічні) аспекти етнокультурного впливу на концептуалізацію навколишньої дійсності певною лінгвоспільнотою.

Натомість чим складніші асоціації, що лежать в основі (полісемілятивних та інтенційно-креативних) порівнянь, тим більшою мірою їм властиві мовноспецифічні та етнокультурні кваліфікації. Наприклад, щоб розкрити причини поляризації значення (енантиосемії) української КФО *дбає як за ковбасу в піст* — «не дбає, байдуже ставиться» необхідно ремотивувати внутрішню форму цього порівняння, тобто розкодувати сконденсовану в ньому семіотичну лінгвальну й екстралінгвальну інформацію. Для цього мовець повинен володіти пресупозитивними та імплікативними знаннями: фразеотворчим тут став когнітивний сценарій, який індукував стереотип про українців як про набожних людей, які суворо дотримувалися постів і, відповідно, не споживали в піст ковбасу.

Концепти є розбудовною базою усталених порівнянь, тією когнітивною та лінгвокреативною енергією, яка вибірково спрямовує в напрямку образу-еталона тієї чи іншої КФО різні концепти, що беруть участь у її фразеологізації. У результаті такої селекції постає один (інколи більше, залежно від полісемічності чи омонімічності усталеного порівняння) концепт, який і є концептуальним тлом цієї КФО. Наприклад, українське порівняння *голий як мати на світ народила* — «1) дуже бідний; 2) зовсім голий» постало внаслідок взаємодії гіпер- та гіпоконцептів «бідність», «оголеність», «мати», «народження», «світ», хоча концептуальне тло аналізованої КФО формують лише два концепти — «бідність» та «оголеність». Концептуальне тло російської КФО *(белый) как молоко* утворюють три концепти — «білий колір», «туман» і «шкіра людини», хоча при фразеологізації відбувалася взаємодія, крім названих, і таких концептів, як «їжа», «напій», «страва», «здоров'я», «життєві сили», «життєвий досвід», «мати» та ін., які належать до гіперконцепту «молоко» або перетинаються з ним.

Когнітивна семантика образів-еталонів КФО сприяє етнокультурному наповненню концептів. Навіть при запозиченні з однієї лінгвокультури в іншу КФО можуть отримувати етнокультурні смисли. При цьому «чужі» образи-еталони досить легко входять до концептуальної системи певної лінгвоспільноти, створюючи там часто неочікуваний комунікативний резонанс. Цей цікавий феномен можна проаналізувати на прикладі німецького усталеного порівняння *arbeiten wie ein Galeerensklave* (досл.: працювати, як галерний раб) — «працювати як каторжник», яке вжив В. В. Путін (на той час Президент Росії) на щорічній конференції в Москві (14 лютого 2008 р.): «Все эти 8 лет я пахал как раб на галерах с утра до ночи»³².

Ця КФО швидко поширилася в російському мовному середовищі. У чому ж причина такої безперешкодної актуалізації німецького порівняння в свідомості росіян? З якою метою В. В. Путін ужив саме цю непоширену в німецькій мові КФО? Чи передбачала це інтенція мовця? Тут можна говорити про дві передумови, по-перше, спонтанного вживання цієї КФО В. В. Путіним, а по-друге, її безперешкодної актуалізації у свідомості носіїв російської мови: 1) мовна інтерференція або трансференція (тут складно визначити, яке з цих явищ домінувало), що тісно пов'язані з німецьким періодом кар'єри В. В. Путіна; 2) ізоморфність когнітивних структур у межах європейського мовного простору. Першу визначимо як когнітивно-етнокультурну, а другу — як когнітивно-прагматичну.

Як відомо, етнокультурна свідомість може застосовувати резистентні або антирезистентні механізми когніції при запозиченні «чужих» концептів. Однак у випадках, коли ми маємо справу з порівнянням, слід пам'ятати, що «потреба в

³² Путин В. В. «Все эти 8 лет я пахал как раб на галерах ...». — <http://num.ru/news>.

порівнянні виникає за умови утрудненості, неможливості передавання своєрідності відображуваного предмета за допомогою прямого перерахування його ознак»³³. При цьому мовний механізм порівняння являє собою послідовний процес: спочатку вибирається суб'єкт, який повинен сприйматися як щось нове, потім відбувається підбір об'єкта порівняння, який має бути добре знайомим мовному колективу. У нашому випадку суб'єктом порівняння є В. В. Путін, а об'єктом — галерний раб: В. В. Путін отримує нову характеристику завдяки об'єкту порівняння. І ця характеристика «раба» не була б настільки новою без означення «галерний».

Так, перша передумова передбачала актуалізацію в комунікативному акті універсального концепту «рабська праця». Іntenція автора полягала в пошуку гіперболічного, яскравого висловлення щодо власного внеску в розвиток Росії. Тут, безперечно, доцільне вживання КФО, незважаючи на зниження стилістичного регістру висловлення. Одним із прийомів, який додає експресивності висловленню та впливу на реципієнта, є субституція. Тому при актуалізації концепту «рабська праця» асоціативні зв'язки вийшли на КФО *пахать как раб*, а потреба створення яскравого комунікативного ефекту сприяла контамінаційній субституції останньої за рахунок німецького образу-еталона *Galeerensklave* (галерний раб).

Таким чином, можна стверджувати, що відбулося не повне запозичення німецької КФО російською мовною свідомістю, а лише її образу-еталона, що є реалізацією другої передумови, оскільки важливою при запозиченні є когнітивна готовність сторони, що запозичує, «прийняти» фразеологічний образ. При контактуванні мов запозичуються насамперед ті одиниці, які містять прозорий образ, «живу» мотивацію, бо когніція встановлює межу процесу запозичення внаслідок контактування: те, що є в образі непрозорим для дискурсивної спільноти, в яку переходить та чи інша одиниця, як правило, взагалі не запозичується³⁴.

Саме тому не виникло проблем з актуалізацією в російській лінгвокультурі образу-еталона *Galeerensklave*. Сприяло цьому й те, що усталені порівняння належать до ФО з чітким відображенням загальнолюдського досвіду³⁵, тобто їх образи-еталони в багатьох культурно-лінгвістичних ареалах без особливих труднощів пов'язуються мовцями з аналогічними значеннями.

Як бачимо, ізоморфність когнітивних структур у межах європейського мовного простору, однією з яких є когнітивна модель КФО, сприяла безперешкодній адаптації та актуалізації німецької КФО *arbeiten wie ein Galeerensklave* у російській лінгвосвідомості. А той факт, що це порівняння вперше вжив В. В. Путін, зумовив миттєве поширення цього порівняння в російському мовному просторі, свідченням чого стали численні дискурсивні зразки. Наприклад, Юрій Білоус — президент ФК «Москва» — сказав про своїх футболістів, що вони «Пахали как рабы на галерах»³⁶; ужив це порівняння і один з героїв серіалу

³³ Самарская Т. Б. Семиотическая характеристика сравнения как конструктивного элемента текста (на материале языка поэмы «Песнь о Гайавате») : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Краснодар, 2006. — С. 13.

³⁴ Földes Cs. Kulturgeschichte, Kulturwissenschaft und Phraseologie: deutsch-ungarische Beziehungen // Deutsche Wortforschung als Kulturgeschichte. — Wien, 2005. — S. 329–330.

³⁵ Левин-Штайнманн А. Лингвоспецифический компонент при оформлении концептов фразеологизмами // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / Отв. ред. В. Н. Телия. — М., 2004. — С. 61.

³⁶ Карташов А. «Пахали как рабы на галерах». — <http://zeta.ru/sport/rfc>.

«Солдаты». Тому цілком зрозумілою буде фіксація цієї КФО фразеологічними словниками російської мови вже найближчим часом.

Отже, проведене зіставне дослідження системних маркерів компаративної фразеології — універсальності та когнітивності — дозволяє стверджувати, що онтологічно визначальною для цих системних маркерів є категорія порівняння, бо саме порівняння як операція мислення людини і трансцендентальний інструмент при пізнанні нею об'єктивного світу є універсальним та когнітивним.

Важливим висновком є те, що когнітивний аспект дослідження КФО повинен полягати не лише в розкритті гносеологічних підвалів при називанні мовцем об'єктивного світу за допомогою цих одиниць, а й в аналізі універсальних та ідіоетнічних концептів, у формуванні й репрезентації яких беруть участь КФО. З огляду на це усталені порівняння мають безпосередній вплив на формування етносвідомості носіїв мови, оскільки когнітивному наповненню концептів сприяють образи-еталони КФО, які при функціонуванні перманентно «заряджаються» етнокультурними смислами. Перспективу пропонованого дослідження вбачаємо в зосередженні наукової думки на проблемі вивчення онтологічних засад компаративної фразеології — антропоцентричності та аксіологічності.

(Кременчук)

K. I. MIZIN

SYSTEM MARKERS OF COMPARATIVE PHRASEOLOGY IN THE CONTRASTIVE PERSPECTIVE (on the material of English, German, Ukrainian and Russian languages)

The paper deals with the comparative study of system markers of comparative phraseology, i. e. universality and cognitivity, on the material of close-kindred and distant-kindred languages. Universality and cognitivity are determined comparison, as the latter is a thinking operation in human consciousness and is (1) universal and (2) cognitive, because it presents a transcendental instrument in a person's cognition of the objective world.

Key words: comparative phraseology, image-standard, universality, cognitivity, linguoculturology.